

Afdalingen

Marjoleine de Vos

Afdalingen

Op zoek naar onsterfelijkheid in de antieke mythes

AmbolAnthos • Athenaeum • Van Oorschot
Amsterdam 2017

Afdelingen verschijnt ter gelegenheid van
de Week van de Klassieken 2017

ISBN 978 90 263 3891 5

© 2017 Marjoleine de Vos

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Orpheus lijdt Eurydice de onderwereld (schimmenrijk) uit,
Jean-Baptiste Camille Corot, 1861/Museum of Fine Arts, Houston

VOORAF.
DAAROM ZIJN DE GODEN NOG NIET DOOD

Ionisch

Omdat we hun beelden vernielden
omdat we ze verjoegen uit hun tempels
daarom zijn de goden nog niet dood.
O land van Ionië, jou hebben ze nog lief
aan jou denken hun zielen nog.
Als een augustusmorgen boven je aanbreekt
gaat door je lucht de tinteling van hun leven
en soms gaat een vluchtige jonge gestalte,
nauwelijks zichtbaar, met snelle pas
over je heuvels voorbij.

K.P. Kaváfis

De goden leven nog, schrijft Kaváfis, ook al vereren we ze niet meer in hun tempels. Dat is waar. ‘Leven’ hoeven we uiteraard niet al te letterlijk te nemen: ook denken aan mythische beelden, ze navertellen, ze inpassen in nieuwe context, ze hernemen, is allemaal ‘leven’.

Toen een vriend een dodelijke en ongeneeslijke

ziekte bleek te hebben, dacht ik terug aan de laatste keer dat hij op bezoek was, hoe hij op mijn terras in de septemberzon had gezeten en hoe ik, die hem van binnenuit daar zag zitten met zijn vriendin, dat zo'n gelukkig stemmend beeld had gevonden, bijna alsof zij mij lieten zien hoe je hier, op deze plek, kon leven. Maar toen wist ik niet wat ik nu bij het terugdenken wel weet: dat dat de laatste keer was geweest. Dat de schikgodinnen hun lange dunne vingers naar hem uitgestrekt hadden.

Dat beeld was oneindig veelzeggender dan tumoren en ablaties en medicinale chemokuren en al die dingen die er bij zo'n ziekte gezegd worden en die je maar amateuristisch napraat, in de hoop dat je met rationaliteit de ziekte zal weten te verdrijven. Hoe overweldigend de echte wereld in tijden van nood ook aanwezig is, het gevoelsleven drukt zich niet uit in puncties en kuren en prognoses. In het gevoel ligt er ineens een zwarte schaduw over de toekomst, die ook het nabije verleden en het heden versombert. Schikgodinnen. De duistere onderwereld die hem op zal gaan halen.

Toen mijn vriend stierf dacht heus niemand van wie bij hem zaten Hermes, de zielenbegeleider, binnen te zien komen in de ziekenhuiskamer. Maar achteraf dunkt me dat dat wél het goede beeld is, dat de zwijgende lichtvoetige god razendsnel met zijn ziel verdween, ons niet meer latend dan een rest, een lichaam dat we beminden en met eerbied behandelden juist omdat het zijn ziel had geherbergd.

Geloof ik dan in de ziel?

Zeker niet zo pregnant. Maar ik geloof wel in het be-

grip ‘ziel’, en ik geloof ook in de zinvolheid van verhalen waarin verteld wordt dat die zielen nog ergens zijn, zonder daarbij te geloven dát die zielen nog ergens zijn. Zo ingewikkeld is het met mythische verhalen. Ze voorzien ons van betekenis maar niet van realiteit.

Op het omslag van het boek dat Athenaeum-Polak & Van Gennep in 1996 van Gerard Koolschijns vertaling van *Hekabe* en *Trojaanse vrouwen* uitgaf, staat een foto die gemaakt is in 1942 ergens in Rusland. Het is een bekende foto: je ziet mensen over een slagveld lopen waar dode soldaten liggen, ze zoeken naar hun geliefden. Op de voorgrond heft een vrouw haar handen in ontzetting, terwijl ze in het gezicht van een dode soldaat kijkt – haar zoon?

Die vrouw, denk je, is Hekabe, die al haar kinderen verloor in de oorlog om Troje, in de slag om Stalingrad, in Syrië, in wat voor conflict of geweld dan ook. Ze is, behalve Hekabe, ook de vertegenwoordigster van een lot, zodat een foto van bijna tweeduizend jaar nadat Euripides zijn stuk schreef, toch precies haar lot kan uitdrukken.

Het is verbazend en veelzeggend dat wij haar gevoelens, en die van de Trojaanse vrouwen om haar heen, nog steeds zo goed kunnen verstaan: ‘Ik was bestemd voor het ongeluk, ik was al bestemd voor het leed/ toen Paris op de Ida eens dennenhout hakte/ om over de golvende zee/ naar Helena’s bed te varen.’ Een prachtige zang over het lot dat je niet ontloopt: ogenschijnlijk is er niets aan de hand, in het bos hakt iemand hout, beneden schittert de zee. Maar van dat hout bouwt hij een schip en op dat

schip vaart hij naar een vrouw die hij zal ontvoeren en zo zal hij een oorlog ontketenen en jij zult daarin alles verliezen.

‘Zelfs het geringste opslaan van een oog haalt onherstelbaar/ overhoop en brengt teweeg en brengt teweeg,’ schreef Judith Herzberg eens. En als het dan eenmaal teweeg is gebracht, dan ontsnap je niet meer.

Steeds weer moeten we die verhalen herhalen, in onszelf, in een gedicht, in een opera of een roman: dat het zó is gegaan, dat er goden zijn die bijna onzichtbaar, onpeilbaar, soms verschrikkelijk, soms verrukkend door onze morgens trekken, met ‘de tinteling van hun leven’.

Op een of andere manier heeft het zin om dat te doen, om ‘de goden uit te nodigen in ons leven’, zoals de Italiaanse schrijver Roberto Calasso schrijft in zijn prachtige, betekenisvolle navertelling van de Griekse mythologie, *De bruiloft van Cadmus en Harmonia*.

De ‘waarheid’, wat dat dan ook precies mag zijn als het over het menselijk lot en leven gaat, de waarheid laat zich nooit samenvatten in een paar harde feiten. Ze houdt zich verscholen in verhalen die dingen vertellen die niet mogelijk zijn – dat doden bezocht kunnen worden, hellehonden getemd – maar die tonen waar de mensen altijd naar hebben verlangd en altijd mee hebben geworsteld.

Afdalingen in de dood. In de ziel.

LICHAAM, WAAR BRENG JE ME HEEN

Hercules vecht met de Cerberus, Giovanni Jacopo Caraglio,
naar Rosso Fiorentino, 1515-1565, Rijksmuseum Amsterdam

Afdaling op klaarlichte dag iv

Je ziet hoe het gebeurt
het is klaarlichte dag – en het gebeurt
voor je ogen zie je hoe het lichaam
van een man
levend afdaalt in de aarde.

Het is heel licht, het is van dat hevige
lente-licht waarin je weer even ziet: ja dit
dit was het landschap
hemel, aarde, knotwilg, gras.

Lichaam, denk ik, als je mijn eigen lichaam bent
waar heb je me gevonden
waar breng je me heen
waar laat je me gaan

en hoe moet het zijn zonder jou
hoe lang, hoe diep, hoe alleen.

Rutger Kopland

Lichaam, waar heb je me gevonden, waar breng je me heen. Er is iemand én er is zijn lichaam. Dat lichaam daalt af in de aarde; op de reeks schilderijen van Co Westerik die *Afdaling op klaarlichte dag* heet kun je het zien, steeds weer: een man, een vrouw, een meisje, twee mensen tegelijk, ze zijn een eindje verzonken al in de grond, erachter ligt meestal groen land, voorjaarsachtig of zomers in de zon. Bij elk van die schilderijen schreef Kopland een gedicht, ongeveer als het bovenstaande, met kleine maar veelzeggende varianten. De reeks is een opeenvolging van steeds weer die vragen, steeds weer die voorstelling van, dat is het belangrijke, hoe een lichaam levend afdaalt in de aarde.

Wie sterft, leeft nog. Pas als hij dood is, is dat leven weg. En het is het lichaam dat hem of haar wegneemt, het lichaam dat het opgeeft. De levende zegt: 'Er zijn in mijn lichaam dingen aan de gang die zullen leiden tot mijn dood.' Niet 'ik' ga dood, maar mijn lichaam en dat neemt mij mee.

Het is niet correct, biologisch gesproken, dat weten we heus wel, geest en lichaam zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, maar voor de belevingswereld is het wel correct. Vandaar dat in de gedichten van Kopland ook gevraagd kan worden 'hoe moet het zijn zonder jou'.

In zijn gedicht 'Waarom niet, lichaam' vraagt de dichter C.O. Jellema iets vergelijkbaars: 'Nu wordt het dadelijk nacht in ons. En jij?/ Doe je wat voor me om me erdoorheen te helpen?' Alsof het lichaam de geest zal vervoeren naar ergens. Door de dood heen naar de onderwereld waar schimmen leven, in een lichtloze ruimte. Afdalen.

Blijkbaar is dat een overweldigend sterk beeld, ook al houdt zo goed als niemand de onderwereld serieus voor een mogelijkheid. Toch klinkt ‘afdalén’ als een beschrijving van sterven.

Het is moeilijk om van een dood lichaam niet te denken dat het ‘ontziéld’ is, verlaten door de bewoner. ‘Door de geopende wonde spoedde zijn ziel zich naar buiten,’ herhaalt Homerus in allerlei varianten in de *Ilias*. Dat de ziel het lichaam verlaat, dat is wat we zelf ook menen te zien bij het bekijken van een dode.

‘En voor altijd is dit mij bijgebleven:/ Hoe zeer veel stiller dood dan slapen is,’ schreef J.C. Bloem. Mijn moeder citeerde die regel toen ik ontdaan thuiskwam van mijn eerste dode, de leraar oude talen, en niet wist wat nu precies zo’n indruk op me gemaakt had. Maar die woorden troffen iets, dat stille dat helemaal geen slapen is. De mens verdwijnt en laat iets achter wat niet ten onrechte ‘stoffelijk overschot’ genoemd wordt.

Het blijft onbegrijpelijk. Je kunt best ouder worden en het vaker gezien hebben, maar er verandert niet veel aan – degene die je op komt zoeken als je voor het laatst afscheid komt nemen, is al weg.

Wat kom je dan doen, daar bij de dode?

Een goede vraag. ‘Ik wil hem nog graag een keer zien,’ zeg je, en dat is waar, je zou hem, je vriend, nog graag een keer zien. Maar in plaats daarvan ga je kijken naar zijn lichaam, dat niet terugkijkt, dat in zichzelf is verdwenen, dat in al zijn oorverdovende stilte lijkt te roepen: ik ben er niet meer.

‘Voor je ogen zie je hoe het lichaam/ van een man/ levend afdaalt in de aarde,’ schrijft Kopland. Dat zie je

niet natuurlijk, het lichaam ligt daar voor je, en toch lijkt dat, dat levend afdalen in de aarde, béter te beschrijven wat er gebeurd is, dan wat je ziet. De ziel is weg. En de ziel heeft op een of andere manier ook de gestalte bij zich. Niet het lege lichaam dat hier is achtergebleven, maar wel toch minstens de vorm van dat lichaam.

Hoe we ons dat moeten voorstellen – geen idee. Je stelt het je natuurlijk ook niet ‘echt’ voor, maar op mythische wijze doet het toch mee. De mythen, die niet voor niets steeds maar weer verteld en hernomen worden, in toneel, poëzie, film, opera, spreken zichzelf en elkaar tegen, ze zijn onlogisch en veranderlijk, maar tegelijkertijd laten ze toch zien hoe het zou kúnnen zijn. Of misschien niet eens hoe het zou kunnen zijn, want dat lijkt te suggereren dat er een werkelijkheid achter deze is die zichtbaar gemaakt wordt, de mythen laten iets zien van de gevoelswaarheid, juist door die in een verhalende vorm te gieten en die te bevolken met oerbeelden van goden en helden, gepersonifieerde machten, een dodenrijk, onontkoombare voorspellingen, wraakgodinnen, hemelse oorlogen. In een verhaal of een gedicht is de waarheid aanwezig, maar die is net zo weinig los te maken van dat verhaal als de ziel van het lichaam. Dus de schikgodinnen moeten niet uit de mythen gehaald worden en als een waarheid naar voren geschoven, ze zijn mythe en daarmee een manier om ons uit te drukken. Voor een deel speelt het gevoelsleven zich af in mythische contreien of wordt daar dan toch in ieder geval door uitgedrukt.

Als Odysseus in de onderwereld is afgedaald ziet hij

daar zijn moeder, van wie hij niet eens wist dat ze dood was. Ze is gestorven, zegt ze, uit verlangen naar hem, haar zoon, die al zo lang weg was. Odysseus vertelt hoe het hem te moede was toen zij hem dat vertelde, hoe graag hij haar in zijn armen wilde nemen: 'Driemaal stormde ik toe en trachtte haar te omarmen,/ driemaal ontglipte ze mij, een schaduw gelijk of een droombeeld.' Zo is het gesteld met de schimmen, ze zijn 'de schijngestalten der doden', zoals de schim van Achilles zegt, die Odysseus voor gek verklaart om afgedaald te zijn naar dit oord. Achilles moet niet klagen, zegt Odysseus, hij was bij leven wereldberoemd en nu is hij koning over de doden, wat wel een manier zal zijn om te zeggen dat hij nog steeds de beroemdste aller gestorvenen is. En dan geeft Achilles dat fameuze antwoord: 'Liever deed ik op aarde als dagloner dienst bij een vreemde,/ iemand die het niet breed heeft en weinig het zijne kan noemen,/ dan over alle doden en schimmen als koning te heersen.' Er is maar één ding de moeite waard: leven.

Daarbeneden, afgedaald in de aarde met het ooit levende lichaam dat nu niet meer dan een schijngestalte is, is niets.

Het is een van de krachtigste beweringen uit al die verhalen uit de Griekse wereld: dat er niets beters is dan het licht van de zon te zien. Hoeveel ellende een mens ook te verduren krijgt. Zo vaak is dat waar degene die sterven gaat zich op beroept, het licht van de zon te willen zien of te zullen missen, bijna een mantra is het. En dat heeft natuurlijk alles te maken met hoe zij zich, en wij ons misschien ook nog wel, de dood voorstellen:

als duisternis. Als Theseus zijn vrouw Faidra verloren heeft, kreunt hij (in de woorden van Euripides): ‘Onder de donkere aarde wil ik, onder de donkere aarde in duisternis wonen,/ gestorven, ongelukkige,/ van jou en je gezelschap, liefste, beroofd.’ Het zijn woorden die menig rouwende hem na wil zeggen.

Ook in de Griekse wereld bestonden verschillende doodsvoorstellingen, het is niet allemaal schimmige duisternis, soms is er iets van uitzicht. Er zijn buiten het woord om, of voor het woord uit, ritën en rituelen die afdalingen verbeelden of vormgeven. Zo zijn er bijvoorbeeld zogenaamde ‘dodenpassen’ gevonden op plaatsen waar Orfische mysteriën gevierd werden, heel dunne gouden blaadjes die opgerold kunnen worden en om de hals van de dode gehangen en waarop instructies staan van wat te doen daarbeneden: niet uit de bron drinken die je meteen rechts beneden bij een witte cipres ziet, maar doorlopen tot je bij de bron van Mnemosyne komt, de herinnering. Wachters zullen je proberen tegen te houden als je wilt drinken maar dan moet je hun zeggen: ‘Ik ben een zoon van de aarde en van de sterbezaaide hemel, maar mijn geslacht is hemels, dat weet u immers zelf.’

Op een of andere manier zou het die ziel redden, die zou verhuizen, die zou – ach. Onsterfelijk worden.

Maar vóór de ziel daarbeneden het juiste gaat doen, moet het lichaam verzorgd worden. We laten het niet levend, maar dood afdalen in de aarde of opgaan in het vuur, we doen het uitgeleide met muziek en toespraken, we drinken zo veel we kunnen uit de bron van Mnemo-

syne en zeggen: toe muze, vertel mij van de mens die er nu niet meer is. We zeggen dat we hem of haar nooit zullen vergeten, dat we de lege plek zullen bewaren en koesteren en we menen het.

Maar we zeggen ook, en dat is ook de waarheid, dat we door moeten. Na de rouw herneemt het leven zijn rechten.

't Is wel eens meer voorgekomen dat iemand een vriend heeft verloren,

of, een nog groter verlies, zijn eigen broer of zijn zoon zelfs.

Maar na voldoende geweend en geklaagd te hebben, berust hij;

Moira gaf aan de mensen een hart dat veel kan verdragen

zegt de god Apollo in de *Ilias*. Apollo vindt dat Achilles te lang rouwt om zijn vriend Patroklos. Het is de grote kwestie in de *Ilias*: Achilles is beledigd door een van de andere Grieken, aanvoerder Agamemnon, en wil daarom niet langer meevechten tegen de Trojanen. Dat is een ramp, want Achilles is een van de grootste troeven van de Grieken. Om de Trojanen toch de stuipen op het lijf te jagen trekt Achilles' beste vriend, Patroklos, zijn wapenrusting aan en stormt het slagveld op, in de strijd-wagen van Achilles, getrokken door paarden die Zeus geschonken heeft, onsterfelijke paarden. Hij zaait dood en verderf, tot hij Hektor tegenkomt.

Terwijl Grieken en Trojanen strijden om het lijk van Patroklos staan de onsterfelijke paarden terzijde te wenen. Zeus ziet hun tranen en heeft medelijden met ze

omdat ze bij de mensen zijn: ‘Want er is nergens iets dieper rampzaligs te vinden dan mensen,/ niets van al wat er is dat ademt en rondkruipt op aarde.’

Achilles is ontroostbaar om de dood van zijn vriend. Hij kan er niet toekomen hem te begraven en lijkt de zelfmoord nabij.

Het is een van die mythische vriendschappen, of eigenlijk van het mythische einde van zo’n vriendschap waarover de mensen blijven vertellen: de rouw van Achilles om Patroklos – ‘zo’n ontzettende droefheid treft me geen andere keer, zolang mijn leven zal duren’; de rouw van de Bijbelse David om Jonathan – ‘Het verdriet verstikt me [...] jouw liefde was mij dierbaar, meer dan die van vrouwen’; de rouw van de Soemerische Gilgamesj om zijn vriend Enkidoe: ‘Enkidoe, mijn vriend, [...] wat is dit voor slaap die jou in zijn greep houdt?/ Draai je om naar mij!/ Waarom luister je niet?’

Maar de goden vinden de rouw van Achilles en zijn weigering om het lichaam van Hektor te begraven, dus te lang duren. Apollo heeft in zekere zin makkelijk praten: goden bezien de sterfelijkheid, noemen haar ellendig, maar voelen niet wat ze betekent. Maar ook mensen kunnen zulke dingen zeggen, het koor in Euripides’ *Alkestis* vermaant de bedroefde weduwnaar bijna net zo en zegt hem dat hij heus de enige niet is (‘Zovelen zijn al van hun vrouw/ beroofd door de dood’). Steeds weer worden mensen zowel onomwonden beklagd en wordt hun lot verschrikkelijk genoemd, als aangespoord om te dragen wat ze te dragen krijgen, omdat het nu eenmaal zo is, omdat er niets anders op zit.

Juist die harde, onomwonden taal is zo aantrekkelijk